

Innovatie en ‘usure’ – de metafoor bij Ricoeur en Derrida

Gert-Jan van der Heiden

Radboud Universiteit Nijmegen

Inleiding

In deze voordracht wil ik kort stil staan bij de betekenis van de metafoor bij Ricoeur en Derrida. Hun analyses van de metafoor interesseren mij, omdat ze de uitdrukking vormen van een dieperliggende controverse tussen beide denkers. Voor de hermeneut Ricoeur ligt het primaat voor elke filosofische overweging bij de betekenis waarmee de dingen in de wereld zich te kennen geven. Ricoeurs hermeneutiek is fenomenologisch geïnspireerd. Voor de post-structuralist Derrida verwijst elke betekenismanifestatie naar een onderliggend gebeuren waarvan het een effect is. Niet op de manifestatie, maar op datgene wat de manifestatie aan onze ogen onttrekt dient onze denkactiviteit gericht te zijn. In hun analyses van de metafoor kunnen we dit verschil in filosofische houding traceren.

In de metafoor zit een bijzonder vermogen van de taal verscholen, zoals Aristoteles al laat zien in zijn *Poetica*. In de metafoor worden woorden uit een bepaald domein van de taal overgedragen op een ander domein waarin ze normaal gesproken niet gebruikt worden.¹ De metafoor is, in goed Nederlands, *overdrachtelijk* taalgebruik. De *afwijking* van het normale taalgebruik leidt in het geval van een metafoor niet tot onzin, maar brengt *plotseling* een *nieuwe gelijkenis* aan het licht tussen het domein waaraan de metafoor ontleend is en het domein waarop de metafoor wordt toegepast. Deze nieuwe gelijkenis geeft ons meer te denken, zoals Paul Ricoeur zegt.² De metafoor geeft aanleiding tot het articuleren van nieuwe aspecten van het gemetamorfoseerde domein. In deze zin verrijkt de metafoor het veld van betekenissen. Het lijkt echter dat deze verrijking alleen gestalte krijgt in een interpretatie: de interpretatie legt uit wat de metafoor eigenlijk laat zien. Maar deze interpretatie assimileert tegelijkertijd de vreemde metafoor en brengt haar via een verrijking van het gewone terug tot het gewone.

De gelijkenis die in de metafoor zichtbaar wordt valt natuurlijk niet samen met de uitleg van de gelijkenis. Dit is heel duidelijk zichtbaar als we kijken naar het gebruik van de metafoor in de filosofie: daar dient de metafoor om een begrip waarvoor we geen woord hebben toch uit te drukken. Hoe zit het eigenlijk met de verhouding van het begrip en de metafoor die het uitdrukt? Moeten we, zoals Hegel zegt, het begrip zien als een versleten metafoor die is *aufgehoben* tot de geestelijke betekenis van het begrip of moeten we het begrip als een versleten metafoor zien waaruit elk leven verdreven is, zoals Nietzsche meent? In deze voordracht wil ik kort de posities van Ricoeur en Derrida in dit debat uitleggen aan de hand van Ricoeurs notie *semantische innovatie* en Derrida's notie *usure*.

1. Ricoeur en de semantische innovatie

Laten we ons eerst wenden tot Paul Ricoeur. Ricoeur ontwikkelt in zijn studie *La métaphore vive* een nieuwe metafoortheorie. De inzet van deze metafoortheorie is eigenlijk driedelig.³ In de eerste plaats merkt Ricoeur op dat de metafoor niet op het niveau van het woord thuisheeft, maar pas begrepen kan worden op het niveau van de zin. Het is weliswaar één woord dat het centrum vormt van de overdracht door de metafoor, maar deze overdracht is alleen herkenbaar in de context van de zin waarin de metafoor gebruikt wordt. In deze zin wijkt het

¹ Aristoteles, *Poetica*, Atheneum, Amsterdam 1986, 57b.

² P. Ricoeur, *La métaphore vive*, Seuil, Paris 1975, 383-384.

³ P. Ricoeur, *Du texte à l'action*, Seuil, Paris 1986, 22-25.

gebruik van dit woord van z'n normale gebruik af. Ricoeur spreekt daarom over een metaforische expressie of zelfs een *metaforische predikatie*.

In de tweede plaats leidt deze afwijking van het normale gebruik niet tot een onbegrijpelijke zin zonder meer: de afwijking leidt tot een tweede, metaforische betekenis. Een ongedachte nieuwe betekenis verschijnt plotseling in de metafoor. Dit is de *semantische innovatie* van de metafoor, die de metaforische predikatie mogelijk maakt.

De semantische kern ligt in de *gelijkenis* die de metafoor *manifesteert*. Goed kunnen metaforiseren, zo citeert Ricoeur Aristoteles keer op keer, bestaat in het ontwaren van *gelijkenissen*.⁴ De gelijkenis is het werk van de metafoor die twee zaken, die in het gewone taalgebruik op grote logische afstand staan, bij elkaar brengt en in hun gelijkenis toont. De metafoor is dus ten dele een overbrugging van de afwijking die haar mogelijk maakt. Het woord dat in een vreemde omgeving gebruikt wordt, wordt in een metafoor door deze vreemde omgeving geassimileerd. Tegelijkertijd laat de afwijking zijn sporen na: de gelijkenis leidt niet tot een identificatie van twee gebieden, maar tot een spel van identiteit en differentie. Elke *levende metafoor*, aldus Ricoeur, wordt gekarakteriseerd door dit spel van identiteit en differentie.⁵

Dit geeft een duidelijke omschrijving van de semantische innovatie van de metafoor: de metafoor toont dat twee domeinen die vreemd leken in onze taal, toch bij elkaar horen. De metafoor is de verzamelende uitdrukking van dit bijeenhoren. De semantische innovatie van de metafoor nodigt de lezer of hoorder vervolgens uit om de metafoor uit te leggen en om tot begrip te brengen welke nieuwe aspecten de metafoor nu van het gemetaforiseerde laat zien. In dit opzicht is de metafoor inderdaad de bron van begrippen, maar, zo zegt Ricoeur, de metafoor verhoudt zich tot zijn interpretaties als een Kantiaanse esthetische Idee tot de begrippen die hij oproept. De metafoor geeft altijd meer begrippen te denken, maar kent geen adequaat begrip.⁶ Dit impliceert dat de gelijkenis als levend spel van identiteit en differentie nooit gelijkgesteld kan worden aan een lijstje van overeenkomsten en verschillen tussen de twee domeinen die in de metafoor bijeengebracht worden.

Op deze manier laat Ricoeur heel mooi zien dat de semantische innovatie van de levende metafoor nooit op kan gaan in een begrip. De gelijkenis van de metafoor zwakt niet langzaam af tot een samennemen en uiteenleggen van deze gelijkenis in overeenkomsten en verschillen. De afwijking die de metafoor mogelijk maakt schrijft zich in de gelijkenis in en staat een volkomen toeëigening in het begrip niet toe. De kracht van Ricoeurs analyse lijkt mij precies te zitten in de uitbreiding van het semantische domein door de metafoor: in afgeleide zin omdat in de uitleg van de metafoor nieuwe betekenissen ontstaan, en in primaire zin omdat de semantische innovatie het semantische fenomeen van de metafoor ontsluit.

Tegelijkertijd impliceert dit onderscheid tussen metafoor en uitleg een hele klassieke visie op de plaats van de metafoor in het filosofische vertoog. Het filosofische vertoog is principieel conceptueel en er is daarom voor de levende metafoor geen plaats in dit vertoog. De metafoor dient in de filosofische tekst hoogstens als *ornament* of als *een middel* om een begrip uit te drukken waarvoor in de taal nog geen woord beschikbaar is. Tegenover Derrida stelt Ricoeur dan ook dat er geen filosofie mogelijk is zonder de principiële onafhankelijkheid van het begrip van de middelen, waarmee dit begrip gecommuniceerd wordt.⁷ Het principiële verschil tussen Ricoeur en Derrida is dat Ricoeur de metafoor via diens leven bespreekt – de semantische innovatie komt alleen toe aan de levende metafoor – en Derrida via diens dood.⁸

⁴ Bijv. *La métaphore vive*, 10.

⁵ Ibid. 253,

⁶ Ibid. 383-384.

⁷ Ibid. 372.

⁸ 'Le coup de maître, ici, est d'entrer dans la métaphorique non par la porte de la naissance, mais, si j'ose dire, par la porte de la mort.' Ibid., 362.

Het is inderdaad typisch dat Ricoeur nergens de vraag naar de dode metafoor oppakt. De dode, versleten metafoor is niet alleen voor de begrippen van de filosofie karakteristiek, omdat die vaak als metafoor worden geïntroduceerd, maar ook voor het geheel van onze taal dat doortrokken is van dode metaforen. Onze taal is rijk aan dode metaforen. Ricoeur bespreekt ook nergens de implicaties van een interpretatie voor een metafoor. Ook al beweert Ricoeur dat de metafoor nooit restloos in een interpretatie opgaat, toch kan juist zo'n interpretatie de levende metafoor bedekken.

3. Derrida en usure

Met deze opmerkingen komen we bij Derrida's verhandeling over de metafoor die in het teken staat van de term *usure*.⁹ *Usure* betekent *slijtage of verbruik en woeker in de dubbele zin van woekerrente en woekering of wildgroei*. Derrida wil met die term twee zaken aan de orde stellen. In de eerste plaats wijst hij op een bepaalde economie in de manier waarop de metafoor functioneert in de filosofie, maar hij verwijst hier eigenlijk ook naar een heel herkenbaar facet van de metafoor. Door een veelvuldig gebruik van de metafoor slijt het betekenisverrijkende karakter van de metafoor. Het veelvuldig gebruik van de metafoor leidt tot een verbruik van de metafoor.¹⁰

In de filosofie wordt dit verbruik echter niet als een verlies opgevat, omdat het gebruik van de metafoor in de filosofie met woekerrente wordt omgezet in betekeniswinst. De metafoor slijt tot een begrip. De filosofie eigent zich de zeggingskracht van de metafoor toe in het begrip. Deze twee-eenheid van slijtage en toeëigening is als een economische ruilhandel. De dood van de metafoor blijkt in de interpretatie met een significante winst omgezet te zijn in de levende betekenis van het begrip. Het filosofische begrip is het graf van de metafoor en de metafoor is de humus die de filosofische grond vruchtbaar maakt waardoor het begrip in de filosofische tekst uitgedrukt kan worden.

Maar dit complementaire spel van slijtage en woeker is niet alles. Dit brengt ons bij de tweede zaak die Derrida met *usure* wil uitdrukken. Niet alleen de filosofie woekert met de metafoor, maar de metafoor woekert zelf ook, is een wildgroei van betekenissen. Derrida noemt dit de supplementaire structuur van de metafoor: de metafoor roept steeds supplementen in het leven die haar uitleggen en haar vreemdheid verkleinen. Maar *dit supplementaire veld*, zo stelt Derrida, *kent geen verzadiging*.¹¹ Er is geen complement dat de betekenisrijkdom van dit veld uitput. Dit lijkt erg op Ricoeurs beschrijving van de metafoor als esthetisch Idee. De metafoor vraagt om interpretatie en om supplementen, maar geen van deze supplementen kan het veld van betekenissen van de metafoor verzadigen.

Toch is er een groot verschil tussen Derrida en Ricoeur. Derrida lokaliseert deze supplementaire structuur namelijk ook, of misschien wel juist, in de dode metafoor. De toegang tot deze supplementaire structuur van de dode metafoor loopt via de dode letter. Juist in het schrift, in de filosofische tekst, is het onderscheid tussen begrip en metafoor niet af te lezen en ook niet uit te leggen dan via een omweg. We zouden enigszins schematisch kunnen zeggen: de metafoor en het begrip *vallen samen en zijn stom* in de dode letter, en ze *liggen geheel uiteen en spreken* in de betekenis of in de geest.¹² Het schrift ligt tussen deze twee extremen in en is de bron van het samenvallen en het uiteenzetten van metafoor en begrip. De toegang tot het filosofische begrip verloopt altijd via de filosofische tekst, maar in deze tekst wordt het begrip ook samengenomen met de metafoor en kan de supplementaire structuur van de metafoor zich op een nieuwe wijze inschrijven in het begrip. Anders gezegd, dit

⁹ Met name in 'La mythologie blanche' in: *Marges de la philosophie*, Seuil, Paris 1972, pp. 247-324.

¹⁰ 'La mythologie blanche', 249-250.

¹¹ Ibid. 261.

¹² Ibid. 267-269.

bijeenhoren van metafoor en begrip maakt het mogelijk dat deze twee op een andere manier uiteen worden gelegd in een nieuwe interpretatie. Dit is op zijn beurt opnieuw een supplementaire structuur, maar nu die van het schrift. De supplementaire structuur van de metafoor is daarom gefundeerd in de supplementaire structuur van het schrift.¹³

Besluit: een vergelijking

Wat tonen deze twee posities ons? Zowel Derrida als Ricoeur laten zien dat de metafoor niet onder een begrip gesubsumeerd kan worden. Derrida's supplementaire structuur en Ricoeurs spel van identiteit en differentie leggen hier alle nadruk op: noch deze structuur noch dit spel is restloos op te nemen in een interpretatie.

Toch zagen we ook een belangrijk verschil. Ricoeur verbindt de semantische innovatie aan de *levende* metafoor, aan de metafoor die een betekenisverrijking *toont of manifesteert*. De fenomenologische achtergrond van Ricoeurs hermeneutiek toont zich hier haarscherp. Voor Ricoeur is er daarom geen enkel probleem om begrip en metafoor te scheiden: de semantische innovatie van een levende metafoor is niet uit te putten in een begrip. En een begrip wijst op identiteit en niet op het spel van identiteit en differentie die de metafoor karakteriseert. Aldus interfereert de metafoor niet met het conceptuele karakter van de filosofie en kan de metafoor worden uitgelegd als een uitbreiding van de semantiek.

Derrida, daarentegen, bespreekt de supplementaire structuur juist aan de hand van de metafoor die gestorven is in de schoot van het begrip. Ook al is de metafoor dood verklaard door de filosofie, ze blijft herkenbaar in de filosofische tekst. Derrida's bespreking zet niet in op de manifestatie van nieuwe betekenis, maar op *de mogelijkheid van het herleven van de metafoor in het begrip*. Deze mogelijkheid houdt zich op in het schrift waar begrip en metafoor samen zijn. De supplementaire structuur van de metafoor wordt daarmee gefundeerd in het schrift, dat het primaat niet bij de semantiek legt, maar dat zelf *de mogelijkheid van betekenseffecten is*.

Deze contrasterende posities met betrekking tot de metafoor, zo opende ik deze paper, vormen een uitdrukking van een dieperliggende controverse tussen Ricoeur en Derrida. Ik hoop dat deze paper enig inzicht heeft kunnen bieden in de vraag waar deze onenigheid zich op betreft.

¹³ 'Ce supplément de code qui traverse son champ', *ibid.* 324.